Liivimaa reformatsiooni poliitilised, religioossed ja sotsiaalsed aspektid

Joachim Kuhles. Die Reformation in Livland – religiöse, politische und ökonomische Wirkungen. (Hamburger Beiträge zur Geschichte des östlichen Europa, 16). Verlag Dr. Kovač, Hamburg, 2007. 363 lk.

Võib kõhklemata öelda, et Baltimaade, Vene impeeriumi Läänemere-provintside identiteedi nurgakive oli saksluse kõrval just luterlus – konfessioon, mis eristas seda piirkonda ülejäänud tsaaririigist. Niisiis pole imestada, et luterluse varasemaid päevi, s.o. reformatsiooni Liivimaal on baltisaksa historiograafias pühendunult ja professionaalselt uuritud. Konfessionaalsetel eelistustel on selle juures samuti oma kindel koht. Reformatsioon tähendas oma kiriku minevikku, selle isemoodi uut algust ning see paistis kui mitte ilmutusliku sündmusena, hetkena, mil evangeeliumi valgus äkitselt paistma hakkas, siis vähemalt ühe suure ja pöördumatu eduloona, evolutsioonina, mis pidigi nii minema, sest nii oli õige ja hea.

Reformatsiooni uurimise seniseks tähtsaimaks teetähiseks on aastatel 1919–1921 ilmunud Leonid Arbusow noorema raamat "Reformatsiooni sisseviimine Liivi-, Eesti- ja Kuramaal"[1], mille fookuses on Liivimaa reformatsiooni esimese aastakümne sündmustik. Tegemist on tänini kõige põhjalikuma käsitlusega sellest perioodist. Üle 800 lehekülje paisunud teoses on Arbusow kasutanud toona Riias leidunud ulatuslikku ärakirjade kollektsiooni, refereerides põhjalikult oma allikaid. 1928. aastal ilmunud Otto Pohrti lühike "Liivimaa reformatsiooniajalugu"[2] täiendab Arbusowi mahukat teost religiooniloolisest küljest.

Kuigi eestikeelses historiograafias ei ole luterliku reformatsiooni teemal monograafiat ilmunud,[3] ei ole luterluse tähtsuse rõhutamisel baltisakslastest maha jäädud. Oma osa on selles kindlasti ka asjaolul, et nii Eesti ajaloo varasemate kontseptualiseerijate (Jakob Hurt, Villem Reiman) kui ka kitsamalt kirikuloolaste (Martin Lipp, Olaf Sild, Johann Kõpp) seast leiab arvukalt sellesama luterliku kiriku vaimulikke. Martin Lipu raamatu pealkiri "Kodumaa kiriku ja hariduse lugu"[4] võtab hästi kokku selle, milliseid aspekte meil reformatsioonis hinnatakse. Konfessionaalne kallutatus on uuemast eestikeelsest historiograafiast taandumas. Endiselt domineerib aga huvi reformatsiooni kultuuriajalooliste taustade vastu, mille hulka kuuluvad ka kirjandus-, keele- ja kunstiteaduslikud teemad. Reformatsiooni poliitilise ajaloo aspektid on eestikeelsest historiograafiast endiselt puudu.

Monograafiat reformatsioonist Liivimaal ei ole ilmunud pikka aega ka saksa keeles. Viimastel aastakümnetel on kirjutatud küll arvukalt ülevaateartikleid,[5] kuid mitte mahukamat käsitlust. Liivimaale pühendatakse kaks peatükki Christoph Schmidti raamatus "Kividele külvatud. Reformatsioon Poolas ja Liivimaal"[6],

[1] L. Arbusow (jun.). Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. (Forschungen zur Reformationsgeschichte, kd. 3.), Leipzig und Riga, 1919–1921.

[2] O. Pohrt. Reformationsgeschichte Livlands. Ein Überblick. Schriften des Vereins für Reformationgeschichte, Jg. 46, H. 2 (nr. 145), Leipzig, 1928.

[3] Selles seoses tasub siiski esile tõsta koguteost: Usupuhastus eestlaste maal 1524–1924. Usupuhastuse juubeli kirjanduslise kommisjoni väljaanne usupuhastuse tuleku 400-a. mälestuspäewaks, Tartu, 1924.

[4] M. Lipp. Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. 1. raamat. Katoliku kiriku ajast Rootsi aja lõpuni. Jurjev, 1895.

[5] R. Wittram. Baltische Kirchengeschichte. Göttingen, 1956, lk. 35–76; J. Kuhles. Die livländische Reformation unter vergleichenden Aspekten. – Comparativ, Leipziger Beiträge zur Universalgeschichte und vergleichenden Gesellschaftsforschung. Heft 1–2. (1993), lk. 144–160; Heft 3 (1993), lk. 89–105; C. Schmidt. Ursachen und Bedeutung der Reformation in Livland. – Die Baltischen Staaten im Schnittpunkt der Entwicklungen. Vergangenheit und Gegenwart, hrsg. v. Carsten Goerke und Jürgen von Ungern-Sternberg. Basel, 2002, lk. 48–57; J. Heyde. "Das Wort Gottes und das Heilige Evangelium so zu predigen..., dass daraus Liebe, Eintracht, Friede und kein Aufruhr Erwachse". Städtische Reformation und Landesherrschaft in Livland. – Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte, NF, Bd. 13 (2004), lk. 267–287.

[6] C. Schmidt. Auf Felsen gesät. Die Reformation in Polen und Livland. Göttingen, 2000. Omaette teema on, kas pealkirjas kasutatud kujund on ikka Liivimaa puhul tabav.

kuid ka sellest teosest paistab silma, millises sõltuvuses on Liivimaa reformatsiooni kujutamine endiselt Leonid Arbusowist. Nüüd on siis meie ees lõpuks ometi uus raamatumõõdus käsitlus Liivimaa reformatsiooni kohta staažikalt saksa uurijalt Joachim Kuhlesilt.

Raamatu alapealkiri "Religioossed, poliitilised ja majanduslikud mõjud" näitab hästi ära, et kuigi tavateadvuses on reformatsioon usuline sündmus, on õigupoolest tegu väga mitmetahulise epohhiga Euroopa ajaloos, nii ka Liivimaal. Vaadates Kuhlesi teose ülesehitust, paistab esiteks, et autori põhitähelepanu on pööratud poliitilistele sündmustele. Sissejuhatavale, keskaegset Liivimaad tutvustavale peatükile järgneb peatükk reformatsiooniideede leviku algusest. Eraldi peatükk on pühendatud reformatsiooni radikaalsele faasile, kirikurüüsteaktsioonidele ja sellega seotud jutlustajatele. Neljas peatükk käsitleb linnade ja vasalkondade vastuolusid seoses reformatsiooniga ning päris põhjalikult ka mittesaksa küsimust. Viies peatükk kirjeldab reformatsiooni tulemuste kindlustamist ja kirikuelu korrastamist Liivimaa linnades. Kaks viimast peatükki käsitlevad keskaegse Liivimaa konföderatsiooni reformimise problemaatikat juba laiemalt: vürstlike suguvõsade püüdeid Liivimaa poliitikas kanda kinnitada, vana konföderatsiooni hävingut ja protestantliku hertsogkonna loomist Kuramaal.

Ebaõiglane oleks aga pidada kogu raamatut pelgalt poliitiliseks ajalooks. Kuhles on hoolikalt käsitlenud Liivimaa esimeste jutlustajate tausta ja vaimset kujunemist, sidemeid Lutheri, Melanchthoni ja Karlstadtiga, samuti Liivimaa reformaatorite isemõtlemist. Niisiis on religioosse aspekti väljatoomine alapealkirjas igati õigustatud. Problemaatiliseks saab aga pidada reformatsiooni majanduslike mõjude käsitlust. Majandusaspektid, nagu mõisate areng, näljahädad või võõrandatud kirikuvarade halduse korrastamine, tulevad teoses küll jutuks, kuid eraldi liini nad siiski ei moodusta. Pigem on Kuhlesi tähelepanu all sotsiaalsed hõõrumised, mis tulenesid nii reformatsioonist kui ka üldisest majandusolukorrast. Ühesõnaga, teose alapealkiri võinuks ehk sõnastust ja järjekorda modifitseerides olla – "poliitilised, religioossed ja sotsiaalsed mõjud".

Vaadakemgi nüüd Kuhlesi monograafiat nende kolme märksõna kaupa. Kuhles jälgib reformatsiooni poliitilist ajalugu, alustades esimeste jutlustajate lubamisest linnadesse. Üks reformatsiooni arengu murdepunkte on tema jaoks linnade ja rüütelkondade liit 1524. aasta maapäeval Tallinnas. Õigesti märgib Kuhles selle liidu ilmalikke tagamaid, nimelt vasalkondade vastuseisu oma maahärradele (Saare-Lääne ja Tartu piiskoppidele). Kuhles näitab, et just vasallide olupoliitika oli põhjuseks, miks see liit juba järgmisel aastal lagunes. Tõepoolest, vasallide ja linnade tüliküsimused 16. sajandil teevad liitumised nende kahe leeri vahel pigem erandiks kui normiks. Samas on ehk siiski ebaõiglane omistada omakasu ja ilmalikku kaalutlust ainult ühele lepingupoolele.

Liivimaa reformatsiooni poliitilises ajaloos on kesksel kohal sekulariseerimise küsimus. Lühidalt öelduna on uurijaid vaevanud probleem, miks ei toonud reformatsioon Liivimaal kaasa ulatuslikumat poliitilist reformi. Kuhlesi käsitlus sisaldab siin uusi, varem tagasihoidlikumat tähelepanu pälvinud aspekte. Kui seni on poliitilise reformi ärajäämist reformatsiooni ajal seletatud peamiselt Wolter von Plettenbergi isikuomaduste ja Liivimaa konföderatsiooni iseärasustega, siis Kuhles tõstab esile ka ordusiseseid tegureid, eelkõige meistri sõltuvust käsknike nõukogust: see ordu traditsiooniline sisemine struktuur oli Liivimaal säilinud paremini kui Preisimaal vürstlike kõrgmeistrite ajal (lk. 281 jj.).[7] Samas oli meistri võim lokaaltasandil, oma käsknike piirkondades vähenenud. Lisaks tuleb muidugi arvestada, et ordu oli vaid üks Liivimaa valitsejaid ja kuigi Liivimaa linnad pakkusid ordule ülemvõimu kogu Liivimaa üle, tuleb tunnistada, et Liivimaa teiste vaimulike härruste sisemine tugevus ei lasknud neid nii lihtsalt alla neelata.

Sekulariseerimisproblemaatikaga on lähedalt seotud Liivimaa ja Preisimaa suhted. Preisimaa sammus ju luterliku reformatsiooni esirinnas. Liivimaalaste Preisi-sidemeid on seni nähtudki paljus läbi "evangeelse asja" edendamise prisma. Kuhles rõhutab õigusega, et asi ei olnud mitte ainult luterluse edendamises, vaid ka vürstlike suguvõsade, eelkõige Brandenburgi markkrahvide soovis Liivimaal võimu haarata (lk. 259 jj.). Liivimaal kujunevadki rindejooned mitte niivõrd konfessionaalsel alusel, kui Preisimeelsuse ja Preisi-vastasuse pinnalt. Saksa Ordu viimane kõrgmeister Brandenburgi Albrecht oli

[7] Seda seisukohta on Kuhles avaldanud ka varem. Vt. J. Kuhles. Wolters von Plettenberg Haltung zur Reformation und Säkularisation Livlands. (Hg.). – Wolter von Plettenberg und das mittelalterliche Livland. Hrsg. v. Norbert Angermann und Ilgvars Misāns, Lüneburg, 2001, lk. 33–53.

ju Preisimaa (kui kasutada omaaegset terminoloogiat) muutnud päritavaks (*erfflich gemacht*), mis ei tähenda lihtsalt sekulariseerimist, vaid pigem "privatiseerimist". Sellisele asjade käigule oli aga Liivimaal küllalt vastaseid, konfessioonist sõltumata.

Kontrastiks uuele leiab aga Kuhlesi raamatust ka vananenud ja vaieldavaid seisukohti, nagu näiteks juba Leonid Arbusowi poolt rõhutatud orduvõimu legitiimsuse erosioon reformatsiooni tagajärjel. Kui Lutheri kiri Saksa Ordu vendadele kuulutaski abielukeelu ja igavesed vanded kehtetuks, siis ei sisaldanud see kiri siiski programmi selle kohta, kuidas peaks organisatsioon ilmalikku valitsemist korraldama. Lutherist lähtuv idee, et vaimulik võim ei tohi omada ilmalikku võimu, võis küll õõnestada Liivimaa piiskoppide jalgealust, samas ei andnud ka see enne Liivimaa sõda mingeid tulemusi. Saksa Ordu puhul paistab aga, et teda ei tajuta 16. saj. Liivimaal vaimuliku, vaid ilmliku võimuna. Ordu tegutsemist ei seata küsimärgi alla enne, kui ta osutub Liivi sõja sündmuste keerises võimetuks organiseerima maakaitset.[8]

Legitiimsuse küsimusega on tihedalt seotud Kuhlesi väide, et orduvendade arv reformatsiooni tagajärjel vähenes (lk. 310). Esiteks teame me orduvendade arvukusest siiski liiga vähe, et suuta demonstreerida mingit radikaalset arvukuse vähenemist.[9] Ordusse astumise motiivid ei ole sel ajal seotud konfessiooniga.[10] Kuigi Saksa Ordu tervikuna jääb küll valdavalt keisri ja vana usu pooldajate leeri, leiame me eri konfessioone esindavaid orduvendi mitte ainult Liivimaalt, vaid ka keisririigist, ning lõpuks ka ju terve kalvinistliku orduharu Utrechtis. Orduvendade arvukuse vähenemine oli alanud juba varem, 15. sajandil, ja see on seotud sõjalise organisatsiooni teisenemisega aadelkonnale seisusekohast äraelamist võimaldavaks struktuuriks, hoolekandeasutuseks. Ordu sõjalist võimsust ei saa hiljemalt 15. sajandi teisest poolest mõõta mitte rüütelvendade arvuga, vaid sellega, kui palju palgasõdureid, s. o. uut tüüpi professionaalseid sõdalasi, ta suudab värvata ja ülal pidada.

Kuid tulgem reformatsiooni poliitiliste aspektide juurest religioossete juurde. Kuhlesi raamatu vaieldamatute väärtuste hulka kuuluvad Liivimaa reformaatorite elukäikudele ja intellektuaalsetele portreedele pühendatud osad. Liivimaa esimese reformaatori, Riia Peetri kiriku kaplani Andreas Knopkeni taustas leiab ta humanistlikke jooni. Knopken püüdis suhelda Erasmusega ning oli esialgu pigem reformaator vana kiriku sees. Johannes Bugenhageni mõjul saab temast luterlane, kuid ka hiljem on Knopken Lutheri enda tsiteerimisest hoidunud (lk. 76–81). Knopkenist radikaalsema Sylvester Tegetmeyeri kujunemises näeb Kuhles mitte niipalju Lutheri, kuivõrd Andreas Karlstadti mõjusid. Oluline moment on juba seegi, et Tegetmeyer õppis Wittenbergis just Lutheri äraoleku ajal. Tegetmeyeri paigutab Kuhles juba radikaalsete rahvajuhtide poolele, kelle Karlstadtist inspireeritud jutlused on otseselt pildirüüste ajendiks. Tegetmeyeri taganemise oma radikaalsetest vaadetest paneb Kuhles tema poliitilise oportunismi arvele (lk. 143–145). Liivimaa reformatsiooni kahtlemata kõige rahutum kuju Melchior Hofmann pälvib Kuhlesil rohkesti tähelepanu. Tema juures saavad kokku reformatsiooni usulised ideed ja Kuhlesi ammune uurimisobjekt, sotsiaalsed liikumised. Erinevalt teistest Liivimaa jutlustajatest oli Hofmann ilmalik (*Laienprediger*), köösner, s. t. oli taustalt käsitööline ega omanud jutlustaja väljaõpet. Selliste, rahva seast esile kerkinud jutlustajate sotsiaalne radikalism on väga hästi võrreldav mujal esile kerkinud analoogse taustaga predikantide puhul (lk. 168). Kokkuvõttes paistab Kuhlesi käsitlusest välja kogu religioosne kirevus, mis reformatsiooni esimestel aastatel Liivimaal valitses.

Religioosne kirevus ja rahvalikud rahutused asenduvad Liivimaal üsna ruttu n.-ö. reformatsiooniga ülaltpoolt (*Obrigkeitliches Kirchenregiment*), millele Kuhles pühendab

[8] Vt. nt. 16. sajandi pilkeluulet: L. Mackensen. Baltische Texte der Frühzeit, Riga, 1936, lk. 199 jj.

[9] Selle teema tõstis üles juba Oskar Stavenhagen. Tema ja teiste kohta vt. J. Kreem. Der Deutsche Orden in Livland im 16. Jahrhundert: Einige Betrachtungen zur Entwicklung seines Personalbestandes. – Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands. Zeitschrift für vergleichende und preußische Landesgeschichte. Bd. 51 (2005), München, 2006, lk. 77–89.

[10] Vt. nt. H.-J. Dörn. Die Deutschordensballei Westfalen von der Reformation bis zu Ihrer Auflösung im Jahre 1809 (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 26). Marburg, 1978, lk. 143; S. Neitmann. Westfalen als Rekrutierungsgebiet des Deutschen Ordens in Livland. – Wolter von Plettenberg und das mittelalterliche Livland. Hrsg. v. Norbert Angermann und Ilgvars Misāns, Lüneburg, 2001, lk. 113–127, siin lk. 127.

oma teose viienda peatüki. Siin tulevad vaatluse alla kirikukorralduse koostamisega seotud probleemid, hoolekandeasutuste reformimine, vaidlused evangeelsete jutlustajate vahel ja otsesidemete tekkimine Wittenbergi ja Martin Lutheriga. Omaette teema selles peatükis moodustavad reformatsiooni rahvalikud vormid ja raega opositsioonis olevad jõud (*Bürgerlicher Opposition*). Kui mitmes teises hansaruumi linnas on reformatsioon toonud kaasa raevõimu ajutise kukutamise, siis Liivimaal seda ei juhtunud. Liivimaa linnade raed haarasid ise kiiresti initsiatiivi ja saavutasid olukorra stabiliseerumise. Kuhlesi esituses sõnastatakse seda koguni rahvaliikumise mahasurumisena (*Unterdrückung der Volksbewegung*).

Liivimaa 16. sajandi sotsiaalsete protsesside kirjeldamine on keerukas ja mitmeski aspektis kindlasti edasist uurimist vääriv. Milline nendes protsessides täpselt on just reformatsiooni roll, on omakorda segane. Kui küsida üldisemalt, millised sotsiaalsed jõud reformatsiooniga seoses aktiviseerusid, siis tuleb tunnistada, et nende koosseisu me ikkagi täpselt ei tea. Enam-vähem kaasaegsed allikad viitavad lihtrahvale, pööblile, aga Riias ja Tartus ka näiteks mustpeavendadele. Kui lihtrahva mõiste sisaldab endas ilmsesti suurt hulka linnaeestlasi, siis sellega ei öelda tegelikult, et mässajate seas polnud teisi ning et mittesakslasi mujale ei jagunud. Eriti mustpeade puhul jääb Kuhles hätta nende osalemise seletamisega kirikurüüstes, mille ta seostab nende tõrjutud positsiooniga linnaühiskonnas (lk. 146–147, 160). Vaadates, mis on mustpeade tegevusest teada, ei paista see tõrjutus küll kusagilt välja. Et nad ei olnud veel püsivalt linna elama asunud, annaks ehk küll põhjust neid autsaideriteks nimetada, kuid see pole veel tõrjutus. Tegemist oli prestiižse korporatsiooniga, mis oli linna avalikus elus väga nähtaval kohal ja mille liikmetel oli suurepäraseid väljavaateid tõusta linna eliidi hulka. Seega ei saa küll öelda, et kirikurüüsteaktsioonides (ükskõik kui oluliseks või väheoluliseks neid sündmusi pidada) kaasa löönud oleksid sotsiaalsetelt püüdlustelt homogeenne grupp või mingi kindlapiiriline (rahva)liikumine.

Valitsevate kihtide osas kirjeldab Kuhles osaliselt Wolfgang Küttleri uurimustele toetudes linnapatritsiaadi ja aadli majanduslikku ja sotsiaalset lähenemisest reformatsiooni tagajärjel (lk. 209–211). Linna patritsiaadil ja väikeaadlil oli tõepoolest teatav ühisosa, s. o. linnakodanikud, kes omandasid maad, ja väikeaadlikud, kes elasid linnas. Samas pole õige seostada seda 16. sajandiga, teateid selle kohta on kogu keskajast.[11] Materjalirohkus 16. sajandi kohta laseb tekkida eksliku pildi, nagu oleks see protsess alles siis alguse saanud. Tolle ühisosa rolli linna poliitika kujundamisel ei maksa siiski üle tähtsustada. Eriti teravate konfliktide puhul võis see ühisosa ju toimida vahendajana (nagu näiteks Tallinnas Thomas Vegesack Johann Üxkülli hukkamise järel), kuid linnade poliitikas on siiski märksa olulisem mitte kitsalt linna patritsiaadi aadlilembus, vaid laiemalt linna kaug-kaupmeeskonna huvid. Linnade ja vasalkondade poliitiliste liitude lühiajalisus, millele sai ülalpool viidatud, kinnitab veel kord maa-aadli tagasihoidlikku mõju linnade poliitikale.

Niisiis ei tee pilti keeruliseks mitte ainult saksa-mittesaksa problemaatika, vaid nii käsitööliste ja kaupmeeste kui ka üleüldse seisustevahelised suhted. Liivimaa linnade reformatsiooniloos on sotsiaalsete hõõrumiste aspekt kahtlemata tähtis. On ju kõigist suurematest ja ka mitmest väiksemast Liivimaa linnast teada vägivaldseid rahutusi. Kui aga reformatsiooniaega võrrelda teiste teadaolevate linnasiseste konfliktiolukordadega, näiteks Tallinnas gildide ja rae tüliga 1540-ndatel, mil linn ei suutnud ise konfliktidega toime tulla ja lahenduse saamiseks oli vaja abi väljastpoolt,[12] siis tundub, et reformatsioon ei eristu erilise konfliktsuse poolest. Olukorra kiire stabiliseerumine 1520-ndatel on pigem märk sellest, et antagonism erinevate sotsiaalsete jõudude vahel ei olnud nii suur, et süsteemi tasakaalust välja viia.

Üks Kuhlesi keskseid uurimisküsimusi tuleneb paralleelidest Saksa ajalooga. Miks ei puhkenud Liivimaal reformatsiooniga seoses talurahvasõda, nagu me teame seda Lõuna-Saksamaalt? Historiograafias on pakutud erinevaid seletusi, näiteks tõdetud parunlik-paternalistlikult, et küllap oli siis talupoegade elu nii hea. Kuhlesi käsitluses langeb see variant ära (lk. 206–207):

[11] Selle kohta vt. P. Johansen. Die Estlandliste des Liber Census Daniae, Kopenhagen, 1933, lk. 758–759; P. Johansen. Die Bedeutung der Hanse für Livland. – Hansische Geschichtsblätter 65/66 (1940/1941), lk. 1–55, siin lk. 13–16; Baron E. Maydell. Der Bürgerliche Gutsbesitz in Alt-Estland. – Baltische Monatshefte, Jg. 1937, lk. 215–228, siin. lk. 215–218.

[12] A. Margus. Rahvus- ja sotsiaalvahekordade teravnemine Tallinnas XVI sajandi esimesel poolel. – Vana Tallinn IV, Tallinn, 1939, lk. 83–104.

talupoegade küsimus, mille kõige tuntum aspekt on linnade õigus talupoegi mitte välja anda, oli 16. sajandi Liivimaal korduvalt konflikti teemaks. Mõisamajanduse areng ja liikumispiirangud oleksid Kuhlesi arvates andnud küllaldaselt põhjust vastuhakuks. Mässu ärajäämist seletab Kuhles rahvuslike vastuoludega, mis takistas liitu linnade kodanike opositsiooniliste jõudude ja talurahvaliikumise vahel. Tema teine argument on, et muukeelne talupoegkond ei suutnud retsipieerida Saksamaalt levivaid sotsiaalkriitilisi ideid inimeste võrdsusest, reformatsioon ei saanud arendada talupoegade seas antifeodaalseid ideid, sest rahvas oli katoliku ajal liiga põgusalt kristianiseeritud (lk. 213–215).[13]

Metodoloogiliselt on igal juhul raskem seletada asju, mida polnud, kui neid, mis olid. Samas on arusaadav, et laiema kontekstiga tuttavat uurijat jääb paratamatult painama küsimus, miks oli siis Liivimaal nii rahulik, kui muus osas astuti sama jalga Saksamaaga. Talurahvaülestõusu ärajäämise seletus, mis utreeritult viitab "vähesele revolutsioonilisele selgitustööle" talurahva seas, on igal juhul nõrk. Ideede levimisel polnud küll kindlasti mitte keele-, rahvus- ega usubarjääri. Maapäevade materjalidest leiab küllalt andmeid selle kohta, kuidas talupojad on rahutuks muutunud, kuna kaubasellid kannavad linnast maale mässulisi ideid, samuti on viimasel ajal revideeritud vaateid selle kohta, kui kristlik oli talurahvas katolikuajal. Reformatsiooni pole mitte igal pool (näiteks Põhja-Saksamaal) seotud ulatuslikumate rahvarahutustega ning see võiks maha võtta indu neid kahte sündmust omavahel jäigalt seostada. Seda enam, et laiemalt vaadates paistab, et maarahvas oskas, suutis ja tahtis 16. sajandil mässata küll, nagu näitavad 1560. aasta sündmused. Otsustav on aga viimasel juhul isandate totaalne läbikukkumine Liivimaa sõja algaastatel. Kuigi talupoja ja tema isanda suhe ei olnud 16. sajandi alguses kindlasti mitte idülliline, oli see süsteem samas ikkagi võimeline stabiilselt toimima.

Tulles nüüd lõpetuseks selle juurde, millistel allikatel ja kirjandusel Kuhlesi raamat põhineb, tuleb esiteks märkida, et pärast Arbusowit on ääretult raske leida päris tundmatuid allikaid. Arbusowi puhul on aga pidevaks probleemiks allikate tsiteerimise asemel nende refereerimine ning ebapiisav viiteaparatuur. Siin tuleb ilmsiks Kuhlesi raamatu üks voorusi, nimelt allikate otsetsiteerimine. Kuhles on võtnud vaevaks ning otsinud üles ja tutvunud paljude allikatega otse, viiteid leiab nii Stockholmi Riigiarhiivile kui ka Läti ja Eesti ajalooarhiividele. Samas on kummastav, et kasutatud arhiivide nimekirjas pole leida Tallinna Linnaarhiivi. Kuhles püsib tihedalt oma allikate küljes. Kohati, nagu näiteks 1524–1525 aasta ikalduse ohvrite kirjelduse juures, kipub koguni hägustuma, kes jutustab, kas 20. sajandi ajaloolane Kuhles või 16. sajandi kroonik Russow (lk. 196–197). Nii vahetu teksti juures hakkab kannatama kriitika, mida oleks ehk eriti vaja olnud näiteks Balthasar Russowi reformatsioonieelsete olude kujutamise (lk. 39) või Tilman Bredenbachi Tartu rahutuste kirjelduse (lk. 160) puhul. Teisal kohtab jälle allikate liiginterpreteerimist. Näiteks kui Melchior Hofmann mainib, et ta teenis Tallinnas haigeid, siis Kuhles teab, et ta tegi seda seekides ja dominiiklaste kirikus, millest aga allikas juttu ei ole (lk. 178). 1543. aasta maapäeva puhul, kus nõuti, et endistes mungakloostrites hakataks õpetama mittesakslasi, oskab Kuhles lisaks allikas kirjas olevale täpselt öelda, milliste ordude kloostritega oli tegemist ja kus need asusid (lk. 307).

Kuhlesi historiograafiline haare on mitmekesine. Saksa keeles Liivimaa reformatsiooni kohta kirjutatust tasub Kuhlesi puhul esile tõsta tema kompetentsi nii vanema kui ka uuema baltisaksa historiograafia (kohati lausa *rara baltica*) alal. Samuti leiavad käesolevas teoses tsiteerimist mitte ainult endisel Ida-Saksamaal kirjutatud käsitlused "varakodanlikust revolutsioonist", vaid ka laiem rahvusvaheline reformatsiooni historiograafia näiteks pildirüüste või radikaalsete jutlustajate kohta. Enamgi veel, Kuhlesi vaatevälja on jäänud ka eksootilisi väikekeeli, nagu läti ja eesti keel. Siiski torkab silma mõningane süsteemitus sellise kirjanduse kasutamisel: eestikeelsetest teostest on nimestikku pääsenud näiteks Evald Blumfeldti allikapublikatsioon Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokollidest, Martin Lipu "Kodumaa kiriku ja hariduse lugu" ning Leo Tiigi uurimus Tallinna gildidest ja nende kinnistutest. Eesti keeles ilmunud uuem kirjasõna reformatsiooni kultuurilistest mõjudest on jäänud tähelepanuta. Ka suuremates keeltes ilmunu puhul torkab silma, et kuigi kõige uuem viidatud teostest pärineb aastast 2005, on viimase aastakümne refor-

[13] Kokkuvõttes veel kord, lk. 330: "Da das Christentum bisher in die undeutsche Landbevölkerung nur oberflächlich eingedrungen war, konnte (*sic*!– J. K.) die Reformation bei ihr kein sozialreligiöses Bewusstsein hervorbringen, wie das in Deutschland der Fall war."

matsioonihistoriograafia nõrgalt esindatud.[14]

Kurbusega tuleb tunnistada raamatus esinevat tehnilist praaki. Kasutatud allikate ja kirjanduse loetelus on mõnigi teos sattunud kahte kohta ning vaevaline on leida viidetes lühendatult edasi antud teoseid. Samuti pole kirjanduse alajaotuses kirjed alati tähestikujärjekorras, mõnel kirjel puudub autori nimi, mõnel kirjel on puudu leheküljenumbrid. Omaette teema on kohanimede õigekiri, mida oleks võinud kontrollida, näiteks "Baltisches historisches Ortslexikoni" abil. Kuhlesi tekstis on näiteks Saare- ja Hiiumaa kihelkonnakirikute nimed moondunud pea tundmatuseni (lk. 42) ja *Kusal´*ist (e. k. Kuusalust) on saanud *Küsal* (lk. 306), *Wesenberg'*ist *Wesenburg* (lk. 307) jne. Õigeks ei saa pidada ka Söderköpingi kirjutamist kujul *Süderköping* (lk. 311), samas lauses saab Rootsi kuningas Gustav Vasa muide teise eesnime Adolf, mis samuti on vale. Faktivigu on veel: Balthasar Russowist tehakse Tartu Pühavaimu kiriku õpetaja (lk. 39), ordumeister Heinrich von Galeni ajal Lübeckis ilmunud katekismust nimetatakse esimeseks eestikeelseks katekismuseks (lk. 303) jne. Kõik see kahandab käesoleva teose võimalusi olla usaldusväärne käsiraamat.

Mida öelda aga kokkuvõtteks? Kuhlesi raamatu näol on meil tegemist hea ülevaatega ühest olulisest ajalooperioodist. Siit leiab kokkuvõtte varasemast historiograafiast, siit leiab uusi seisukohti. Sellest raamatust saab ka aimu, millised valdkonnad keskaegse Liivimaa ajaloos, hoolimata soliidsest historiograafilisest traditsioonist, vajaksid uusi baasuuringuid ja interpretatsioone. Tasub ju ka meeles pidada, et vaieldav seisukoht ei ole mitte potentsiaalselt vale, vaid ikka eelkõige inspiratsioon edasiminekuks. Sedalaadi inspiratsiooni pakub Kuhlesi raamat rohkesti.

Juhan Kreem

[14] Olgu siinkohal viidatud vaid paarile: T. Kala. Das Dominikanerkloster von Reval/Tallinn und die lutherische Reformation. – Die Stadt im europäischen Nordosten. Kulturbeziehungen von der Ausbreitung des Lübischen Rechts bis zur Aufklärung. Hrsg. v. Robert Schweitzer und Waltraud Bastman-Bühner, Helsinki und Lübeck, 2001, lk. 83–93; I. Põltsam. Einfluß der lutherischen Reformation auf den Alltag in Livland. – Estnische Kirchengeschichte im vorigen Jahrtausend. Hrsg. v. Riho Altnurme, Kiel, 2001, lk. 71–86; Eesti vanimad raamatud Tallinnas /Die ältesten Estnischen Bücher in Tallinn (Reval), Tallinn, 2000.

Koguteos Soome põllumajanduse ajaloost

Suomen maatalouden historia, osa I. Perinteisen maatalouden aika. Esihistoriasta 1870-luvulle. Toim. Viljo Rasila, Eino Jutikkala, Anneli Mäkelä-Alitalo. Helsinki, 2003. 646 lk.; osa II. Kasvun ja kriisien aika. 1870-luvulta 1950-luvulle. Toim. Matti Peltonen. Helsinki, 2004. 534 lk.; osa III. Suurten muutosten aika. Jälleenrakennuskaudesta EU–Suomeen. Toim. Pirjo Markkola. Helsinki, 2004. 518 lk.

Soomes on ilmunud kolmeosaline põllumajanduse ajalugu. Põllumajanduse ja asustuse ajalugu on olnud viimasel ajal vähe esil, sest nii teadlaste kui ka laiema lugejaskonna huvi on keskendunud peamiselt 20. sajandi murrangulistele sündmustele, nagu näiteks Vabadus- ehk Kodusõda ja Talve- ning Jätkusõda, aga ka Kekkoneni aja poliitilistele keerdkäikudele. Teise põhjusena võib esile tuua, et Soome ajaloo suurkuju akadeemik Eino Jutikkala (1907–2006) ning ka teiste teadlaste põllumajanduse ja asustuse ajaloo alased teadustööd on olnud nii laiahaardelised ja põhjalikud, et see valdkond on tundunud juba täielikult uurituna. Varasem vastav peateos "Suomen talonpojan historia" (1942, 2. trükk 1958) ongi ilmunud Eino Jutikkala sulest. Ka siinkohal vaatluse alla võetud koguteose koostamine oli tol ajal juba üle 90-aastase akadeemiku idee.

Vajadus kirjutada uus kõikehõlmav ja üldistav põllumajandusajalugu kasvas välja praegusest olukorrast. Läbi sajandite on Soomes olnud põlluharimine ja karjakasvatus kõige tähtsam elatusallikas ja määranud kogu elulaadi. Veel 20. sajandi alguses elatus valdav osa (70%) Soome elanikkonnast põllumajandusest, kuid sajandi lõpuks oli vastav osakaal kahanenud ainult 7%-ni. Majanduse ja tehnika areng on muutnud töö- ja elamistavasid. Põllumajandusliku tegevusega ei ole enam seotud kogu elulaad, see on vaid üks elatusala teiste hulgas. Kuigi peaaegu iga soomlase juured on mingil moel olnud maaga seotud, puudub tänapäeval paljudel maaeluga isiklik kokkupuude. Muutus on olnud niivõrd suur, et vana maaelu traditsioon on katkemas. Koguteose koostamise eesmärgiks on olnud avardada teadmisi endiste sugupõlvede elust ja selle mitmekülgsusest. Samaaegselt annab